

۲۴ پژوهش‌های معمار اسلامی

شماره شایا: X - ۹۸۰ - ۲۳۸۲

فصلنامه علمی
قطب علمی معماری اسلامی
سال هفتم - شماره سوم - پاییز ۱۳۹۸

بازشناسی ساختار مساجد ایرانی در مقایسه با سایر مساجد جهان اسلام با تکیه بر مفهوم کمال‌گرایی (توحید) در نماد چلیپا
نسیم اشرفی

ارزیابی عوامل تأثیرگذار بر فرم در معماری بومی، در اقلیم سرد و کوهستانی
سونیا سیلوایه / مازیار آصفی

بازنمایی میدان ارگ تهران بر پایه اسناد توصیفی و تصویری
فرانک هوشمند شعبان‌آبادی / نیما ولی بیگ / مصطفی بهزادفر / محسن فیضی

تحلیل محلات بومی ایران از منظر معماری شیعی نمونه موردی: محله‌های بومی شهر همدان
سیده فائزه اعتماد شیخ‌الاسلامی / سید مجید مفیدی شمیرانی

تبیین جایگاه معنا و خیال در فرآیند طراحی معماری
مریم عظیمی

تبیین مدل‌های ادراک حسی مؤثر بر حس تعلق به مکان در مساجد محله‌ای معاصر (نمونه موردی: مساجد محله‌ای معاصر قزوین)
رسول پهلوان‌پور / جمال‌الدین سهیلی / مهدی خاک‌زند

بازخوانی رابطه ریاضی و معماری از منظر الگوریتم
محمدعلی بنی‌هاشمی / حامد بیٹی

فرا تحلیل کیفی مقالات علمی ناظر بر مطالعات شهر ایرانی - اسلامی
ابوالفضل مشکینی / حسن بهنام مرشدی / محسن محمدی

جستاری در نسبت زمان ادراک بصری، با دو عامل پیچیدگی در تصاویر معماری و جنسیت مخاطب
مسعود وحدت‌طلب / فرهاد احمدنژاد / محمدعلی نظری / حمید ندیمی

پژوهش‌ها معمار اسلامی ۲۴

شماره شایا: X-980 - 2382

فصلنامه علمی
قطب علمی معماری اسلامی
سال هفتم - شماره سوم - پاییز ۱۳۹۸

مدیر مسئول: معاونت پژوهشی دانشگاه علم و صنعت ایران

سر دبیر: دکتر محسن فیضی

مدیر داخلی: دکتر فاطمه مهدیزاده سراج

ویراستار ادبی فارسی: سارا متولی

کارشناس مجله: امیرحسین یوسفی - زهرا کاشانی دوست

ویراستار انگلیسی: محمد رضا عطایی همدانی

هیأت تحریریه:

دکتر سید غلامرضا اسلامی: دانشیار دانشگاه تهران

دکتر حسن بلخاری: استاد دانشگاه تهران

دکتر مصطفی بهزادفر: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر محمد رضا پورجعفر: استاد دانشگاه تربیت مدرس

دکتر مهدی حمزه نژاد: استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر اسماعیل شیعه: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر منوچهر طبیعیان: استاد دانشگاه تهران

دکتر حمید ماجدی: استادیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

دکتر اصغر محمد مرادی: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر غلامحسین معماریان: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر فاطمه مهدیزاده سراج: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

مهندس عبدالحمید نقره کار: دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر محمد تقی زاده: استادیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

دکتر علی یاران: استاد وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

طراح جلد و صفحه آرا: امیرحسین یوسفی

قیمت: ۲۵۰۰۰۰ ریال

لیست داوران این شماره:

دکتر احمد اخلاصی (دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران)

دکتر علی اکبری (استادیار دانشگاه آزاد)

دکتر آریتا بلالی اسکویی (دانشیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز)

دکتر سعید علی تاجر (استادیار دانشگاه بوعلی)

دکتر عباس ترکاشوند (استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران)

دکتر بهاره تقوی نژاد (استادیار دانشگاه هنر اصفهان)

دکتر سمانه جلیلی (استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران)

دکتر فرح حبیب (استاد دانشگاه آزاد)

دکتر مهدی خاک زند (دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران)

دکتر حسن سجاذزاده (استادیار دانشگاه بوعلی همدان)

دکتر سارا سلیمانی (استادیار دانشگاه کردستان)

دکتر آزاده شاهچراغی (استادیار دانشگاه آزاد)

دکتر محمد صالح شکوهی بیده‌ندی (استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران)

دکتر امین عبدمجیری (استادیار دانشگاه قم)

دکتر محمد رضا عطایی همدانی (استادیار دانشگاه آزاد)

دکتر فروغ عموتیان (استادیار دانشگاه مازندران)

دکتر فاطمه مهدیزاده سراج (استاد دانشگاه علم و صنعت ایران)

دکتر شهریار ناسخیان (استادیار دانشگاه هنر اصفهان)

دکتر احد نژاد ابراهیمی (استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز)

مهندس عبدالحمید نقره کار (دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران)

نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی بر اساس مجوز کمیسیون نشریات

وزارت علوم تحقیقات و فناوری به شماره ۱۳۷۲۰۶ / ۱۸ / ۳ مورخ

۹۳ / ۷ / ۲۸ از شماره نخست دارای اعتبار علمی پژوهشی می باشد.

این مجله در پایگاه‌های (SID) و (ISC) نمایه می شود.

مقالات مندرج در این مجله، الزاماً بیانگر نقطه نظرات «پژوهش‌های معماری اسلامی» و «قطب علمی معماری اسلامی» نمی باشد و نویسندگان محترم، مسئول مقالات خود هستند.

نشانی دفتر مجله: دانشگاه علم و صنعت ایران / قطب علمی معماری اسلامی / کد پستی ۱۶۸۴۶۱۳۱۱۴ / **تلفن مستقیم:** ۷۷۴۹۱۲۴۳ - ۰۲۱

نشانی رایانامه: jria@iust.ac.ir / **نشانی وب:** <http://iust.ac.ir/jria>

تحلیل محلات بومی ایران از منظر معماری شیعی نمونه موردی: محله‌های بومی شهر همدان*

سیده‌فائزه اعتمادشیرازی**

دانشجوی دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه علم و صنعت

سید مجید مفیدی شمیرانی***

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت (نویسنده‌ی مسئول)

تاریخ پذیرش نهایی: ۹۸/۰۹/۱۸

تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۰۶/۱۶

چکیده:

مرکز محله‌های بومی شهر همدان - که به فضای چمن شهرت دارند - به‌عنوان یک فضای محلی در طی قرون متمادی جایگاه و اهمیت خود را از دست نداده؛ بلکه نقش تاریخی ارزشمندتری پیدا کرده‌اند و با دیدگاه‌های مختلف قابل ارزش‌گذاری می‌باشند. در فرهنگ اسلامی نیز جوانب مختلف هماهنگی ساختار مرکز محله‌های بومی شهر همدان با قوانین تشیع مشهود است. چگونگی التزام مرکز محله‌های بومی همدان به ده قانون اجتهاد اسلامی عقل ابزار اجتهاد، ثبوت اصول، تفریع جزئیات، نسبییت اجتهاد، جامعیت قوانین، توجه به ساحت انسان، توجه به اولویت‌ها، هماهنگی با قوانین حاکمه، آزادی در برخی حوزه‌ها، احکام خمس و احکام ثانویه مهم‌ترین سؤال پژوهش پیش‌رو است. مرکز محله‌های بومی شهر همدان واجد ساختار کالبدی همگون می‌باشند و ساختار به‌کاررفته در مرکز محله‌های بومی همدان در تطابق با احکام عملی اجتهاد در تشیع است فرضیه پژوهش است و هدف پژوهش کشف احکام عملی معماری و شهرسازی اسلامی در محله با معرفی الگویی برجسته از مصادیق تجلی قوانین تشیع در معماری و شهرسازی اسلامی ایران است. راهبرد این پژوهش تاریخی تفسیری است و سامانه پژوهش بررسی رابطه تطبیقی قوانین اجتهاد اسلامی با قوانین طراحی مرکز محله است. در نهایت، الگوی ساختاری به‌کاررفته در مرکز محله‌های بومی شهر همدان به‌عنوان مصداق معماری شیعی معرفی می‌گردد. این الگوی محله‌محور ارائه‌دهنده احکام عملی معماری و شهرسازی اسلامی و راهکارهای طراحی شهرهای جدیدالاحداث با الگوی ایرانی-اسلامی مانند شهر حورا در حومه همدان است.

واژه‌های کلیدی: مرکز محله، بومی، اجتهاد اسلامی، همدان، فضای چمن.

مقدمه

بنا به سخن پیامبر اعظم (ص) علم مفید بر سه قسم است: آیه محکمه، که همان اعتقادات و حکمت نظری و مبین و مفصل است؛ فریضه عادلانه، که احکام عملی و حکمت عملی است؛ و سنت قائمه یا سنتی که همیشه پابرجاست (کلینی ۱۳۶۲، ۳۷). با استفاده از این سخن می‌توان آیه محکمه را به اعتقادات، فریضه عادلانه را به احکام پنج‌گانه و سنت قائمه را به روش‌ها و اصول عملی اسلام از جمله اصول ده‌گانه اجتهاد اسلامی تعبیر نمود. این پژوهش درصدد تطابق اصول عملی اسلام یعنی همان اصول ده‌گانه اجتهاد اسلامی با الگوی محلات بومی ایران است. مرکز-محلله‌های بومی شهر همدان واجد ساختار کالبدی همگون می‌باشند و ساختار به‌کاررفته در مرکز محلله‌های بومی همدان در تطابق با احکام عملی اجتهاد در تشیع است فرضیه پژوهش است.

مرکز محلله‌های بومی شهر همدان - که به فضای چمن شهرت دارند - به‌عنوان یک فضای محلی در طی قرون متمادی جایگاه و اهمیت خود را از دست نداده؛ بلکه نقش تاریخی ارزشمندتری پیدا کرده‌اند و با دیدگاه‌های مختلف قابل ارزش‌گذاری می‌باشند. در فرهنگ اسلامی نیز جوانب مختلف هماهنگی ساختار مرکز محلله‌های بومی همدان با قوانین تشیع مشهود است. محدوده مرکزی شهر همدان از آغاز اسلام تا پهلوی از هم‌جواری و درهم‌تنیدن محلله‌هایی شکل گرفته است که هر کدام دارای مرکز محلله‌ای است که هویت اصلی آن محلله را شکل می‌دهد. نیمی از پنجاه محلله موجود در دوره صفویه که دوره شکوفایی و رونق این محلات بوده است؛ دارای میدانچه‌ای در مرکز بوده‌اند که در همدان به چمن معروف است. هر یک از این چمن‌ها متناسب با ویژگی خانوادگی، شغلی، مذهبی، موقعیت مکانی و یا حتی ویژگی خانواده‌های اصیل ساکن در آن محلله به نامی معرفت‌اند.

اصطلاح فضای چمن در ادبیات محلی همدان به تعبیر دهخدا از چمن بسیار نزدیک است که نشان از متداول بودن این واژه به مفهوم فضای میان درختان در ایران کهن دارد. دهخدا در لغت‌نامه خود در تعریف چمن اظهار می‌دارد: «چمن راه باشد میان بوستان و باغ، راه راست بود ساخته در میان درختان، راه ساخته بود در میان صف درختان» (دهخدا

۱۳۷۲). نقی‌زاده نیز به نقل از فرهنگ دهخدا آورده است گلزار و چمن، رسته‌ای است که در باغ برای عبور و مرور می‌سازند و کناره‌های آن را گل‌کاری کنند؛ روشی که در باغ‌ها می‌سازند و میان آن راه دارند. راه ساخته و بیشتر در میان دو صف درختان باغ، گذرگاه‌ها که میان باغچه‌ها و درختچه‌ها به طول و عرض باغ در برابر یکدیگر ترتیب دهند (نقی‌زاده ۱۳۸۹، ۱۱۴).

۱. مبانی نظری پژوهش

مبانی نظری و چارچوب مفاهیم پایه پژوهش در دو بخش نظریه‌های معماری-شهرسازی و قوانین اجتهاد اسلامی تبیین می‌گردد.

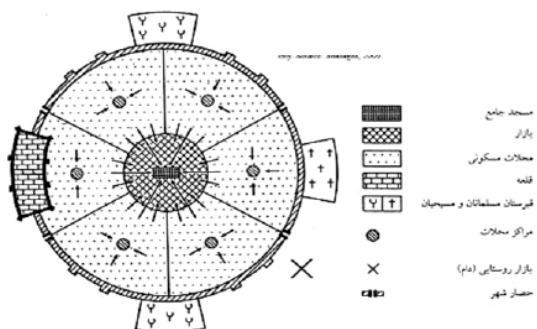
۱-۱. نظریه‌های معماری و شهرسازی اسلامی

افرادی نظیر سیناسور، ابولقد، فرای، بولت، آرمسترانگ، گویتین، ولش شهر اسلامی را به‌عنوان جامه‌ای برای مفاهیم اسلامی عنوان کرده‌اند. دیدگاه‌های موافق مرتبط با مفهوم شهر اسلامی به سه گروه صورت‌گرا، ساختارگرا و محتواگرا تقسیم می‌شوند. نظرات صورت‌گرا نگاهی پوسته‌ای و ظاهری به شهر داشته است. نظرات ساختارگرا شهر را با عناصر و کالبد آن معرفی می‌کند. نظرات محتواگرا شهر را همانند قالبی برای محتوا و مفاهیم اسلامی تبیین کرده است. در تعریف شهر اسلامی با رویکرد محتواگرا، مفاهیم و باورها جامه عمل پوشیده‌اند. این مفاهیم، محتوای کالبدی هستند که از پیشینه‌ی تاریخی، فرهنگی و اقلیمی بستر خود نشأت گرفته است (مردانی ۱۳۹۴، ۶۵). در این دیدگاه که در پژوهش پیش‌رو نیز ملاک قرار گرفته است، شهر اسلامی کالبدی برای احکام و قوانین اسلامی است.

در دسته‌بندی دیگری، دیدگاه‌های موافق با شهر اسلامی، به دو گروه تقسیم می‌شوند. گروه اول، آن دسته که شهر اسلامی را با عناصر مشخصی معرفی کرده و اطلاق شهر اسلامی مستلزم حصول چنین عناصری با ساختار پیشنهادی از سوی ایشان توجیه شده است. ساختارگرایی و صورت‌گرایی از تبعات این دیدگاه است. لئوناردو بینه‌ولو ساختاری نظیر شبکه دسترسی پیچیده، شهرسازی فشرده و محصور، کوچه‌های بن‌بست، محلات مسکونی بسیار فشرده با فضای باز و فضای مابین بسیار کم، مجموعه‌های بزرگ تجاری، خدماتی، مذهبی

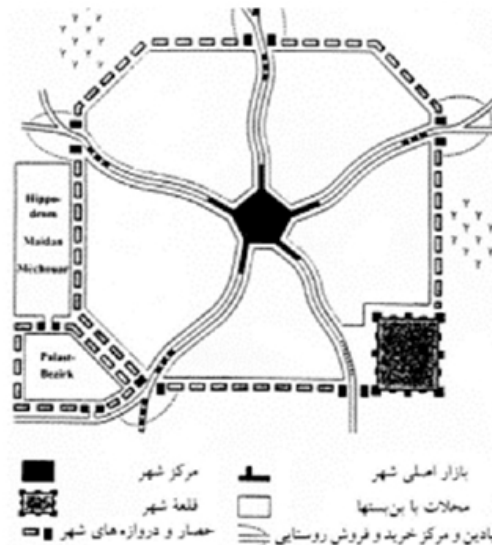

اسلامی را مطرح کرد؛ اسلام را دینی شهری دانسته که ساختار شهرهای فتح‌شده را با عناصری نظیر مسجد جامع، بازار مجاور آن دوباره شکل داده است (باقری ۱۳۸۶).

تصویر ۲. مدل دتمان در تصویر شهر اسلامی: در این مدل شهر اسلامی از اجزای کوچک با ویژگی کل بزرگ تشکیل شده است. دتمان عنصر حکومتی را با فاصله‌ای از مرکز شهر تصویر کرده است. (مأخذ: شفقی ۱۳۸۷).

به‌صورت فشرده و همگن و واحدهای مسکونی مستقل را در تعریف شهر مسلمانان برای شهر اسلامی برمی‌شمرد (بنه ولو ۱۳۶۹، ۲۴). گروه دوم (محتواگرایان)، شهر اسلامی را کالبدی برای احکام و قوانین اسلامی دانسته و عناصر شهری عنوان شده را با علل بروز و ظهور آن توجیه می‌کنند. از گروه اول ویلیام مارشه به‌عنوان نخستین فردی که مفهوم شهر

تصویر ۱. مدل ویرث در معرفی شهر اسلامی: ویرث شهر اسلامی را با بررسی نمونه‌های غرب آسیا و شمال آفریقا پیشنهاد داده که در این مدل علاوه بر امتداد معابر اصلی به مرکز شهر، عنصر حکومتی در خارج شهر واقع شده است (مأخذ: شفقی ۱۳۸۷).

پیشنهاد شده است که حصری در اطراف شهر آن را حفاظت می‌کند. این شهر گورستان‌های جداگانه‌ای برای مذاهب مختلف و بازارهای روستایی در خارج از باروی شهر تأمین کرده است (فلاح ۱۳۹۰).

دتمان با ارائه مدلی برای ساختار شهرهای اسلامی، شهر را با مرکزیت مسجد و بازار وسیع مرکزی با کمربندی مسکونی حول آن معرفی کرده است (تصویر ۲). در این مدل، تفکیک قومی، اجتماعی و فرهنگی محلات با مراکز مختص به خود

جدول ۱. نظریه‌های شهر اسلامی

دیدگاه‌های شهرسازی در رابطه با اسلام	نظریه	گرایش‌های معماری و شهرسازی اسلامی
دیدگاه‌های موافق شهر اسلامی	تعریف شهر با عناصر و ساختار مشخص	صورت‌گرا
	شهر کالبدی برای احکام و قوانین اسلامی	ساختارگرا
دیدگاه‌های مخالف شهر اسلامی	شهر اسلامی تقلیدی یا بی‌ارزش	محتواگرا
		غرب‌گرا

و جزئی و متکثر می‌باشند؛ از معرفت‌های نظری که کلی و حقیقی بوده و غیروابسته به شرایط زمانی و مکانی می‌باشند. اگر حکمت عملی اسلام و تمدن مبتنی بر آن امروزه در غربت مانده است، به خاطر قدرت اجتهادی ضعیف در همه تخصص‌ها برای استنتاج روش‌های مناسب طراحی حکمت عملی در عصر حاضر است (نقره‌کار ۱۳۸۷، ۱۵۶).

بر مبنای سخنان مطهری که توسط نقره‌کار در کتاب درآمدی بر هویت اسلامی ایرانی در معماری و شهرسازی گردآوری شده است، قوانین ده‌گانه اجتهاد اسلامی عبارت‌اند از عقل به‌عنوان ابزار اجتهاد، ثبوت در اصول، تفریح جزئیات از اصول کلی، نسبییت در اجتهاد، جامعیت و وسطیت همه قوانین توجه به همه جوانب ساحت انسان، توجه به اولویت‌ها و مصلحت‌ها، هماهنگی با قوانین حاکمه، آزادی در برخی حوزه‌ها، احکام خمسه تکلیفیه و احکام ثانویه (نقره‌کار ۱۳۸۷، ۱۵۶) که در جدول ۲ تبیین می‌گردند.

در معماری اسلامی محله، یک شهرک کوچک در دل شهر است که دارای بازارچه، مسجد، مدرسه و دیگر فضاهای موردنیاز است. شهر اسلامی از چند محله تشکیل می‌شد و هر محله، گاه برج و بارو و دروازه مخصوص داشت. هر محله نام ویژه‌ای داشت که در بعضی شهرها به نام افراد سرشناسی که در محله سکونت داشتند نام‌گذاری می‌شد (پیرنیا ۱۳۷۲). بازارچه‌ی محله شامل نانوا، قصابی، عطاری و میوه‌فروشی بوده و مردم برای خریدهای دیگر به بازار بزرگ می‌رفتند. اگر شغل بیشتر مردم محله یکی بود کارگاهی هم در آنجا داشتند (پورجعفر ۱۳۹۱).

۲-۱. قوانین ده‌گانه اجتهاد اسلامی

در سوق از مفاهیم و مبانی نظری اسلام به احکام عملی اسلام، مفهوم اجتهاد مهم‌ترین رکن حکمت عملی است. اجتهاد در معماری به‌طور کلی به مفهوم استنتاج بایدها و نبایدهای عملی و اجرایی که وابسته به مجموع شرایط زمانی و مکانی بوده

جدول ۱. نظریه‌های شهر اسلامی

ریشه قانون	قاعده مبین	قوانین اجتهاد اسلامی	
عقل اسلامی کاشف قانون و تحدید و تقییدکننده یا تعمیم‌دهنده قانون است (اقتباس از مطهری ۱۳۷۸، ۱۹۰).	قاعده کل ما حکم به العقل حکم به الشرع و کل ما حکم به الشرع حکم به العقل: هر چیز عقل به آن حکم کند شرع هم به آن حکم می‌کند و هر چیز که شرع به آن حکم کند عقل هم به آن حکم می‌کند (اقتباس از مطهری ۱۳۷۸، ۱۹۰).	عقل به عنوان ابزار اجتهاد (قاعده ملازمه)	قانون اول
پذیرش فطرت به عنوان نهاد مشترک در ساختار وجودی انسان (اقتباس از نقره‌کار ۱۳۸۷، ۱۵۸).	امام صادق(ع): حلال محمد حلال الی یوم القیامه و حرام محمد حرام الی یوم القیامه: در دین محمد(ص) حلال‌ها تا قیامت حلال و حرام‌ها تا قیامت حرام هستند (کلینی ۱۳۶۲، ۵۹).	ثبوت در اصول	قانون دوم
اتصال فرع و اصل: اجتهاد به معنای تفریح اصول ثابت، متناسب با مسائل روز و شرایط زمانه خواهد بود (اقتباس از مطهری ۱۳۶۹، ۱۷۷).	امام رضا(ع): علینا القاء الاصول و علیکم بالتفریح و وظیفه ما ارائه اصول است و وظیفه شما تفریح (شاخه گرفتن) از آن است (میزان الحکمه ۱۳۸۴، ۵۴۹).	تفریح جزئیات از اصول کلی	قانون سوم
اجتهاد به معنای تأسیس نظام فکری متناسب با مقتضات عصر در هر یک از علوم است (مطهری ۱۳۶۹، ۲۶).	مجتهد از جهتی مقید به نصوص و اصول ثابت فطری انسانی و الهی است و از طرف دیگر مقید به عصر و فرهنگ زمان و مکان است (مطهری ۱۳۶۹، ۲۶).	نسبییت در اجتهاد	قانون چهارم
نسبت اجتماعیات قرآن با آیات عبادی آن از نسبت صد به یک هم بیشتر است (امام خمینی ۱۳۷۵، ۵).	در یک نگاه اشمالی و جامع همه ابعاد روحی و جسمی، فردی و اجتماعی، مادی و معنوی و غیره باید مورد توجه باشند (مطهری ۱۳۷۸، ۱۹۰).	جامعیت و وسطیت همه قوانین: توجه به همه جوانب ساحت انسان	قانون پنجم

قانون ششم	توجه به اولویت‌ها و مصلحت‌ها	پیامبر اکرم(ص): اذا اجتمعت حرمتان طرحت الصغرى للكبرى: اگر دو چیز واجب الاحترام مزاحم هم بودند؛ از چیز کوچک‌تر به خاطر حرمت بزرگ‌تر بگذرید.	«قانون تزاحم» یا «قانون اهم و مهم» (مطهری ۱۳۷۳، ۲۵۳)
قانون هفتم	هماهنگی با قوانین حاکمه	علامه جعفری: وضع هر قانون جدیدی در اسلام باید با توجه به قوانین حاکمه صورت گیرد و تزاحمی با آن‌ها نداشته باشد. (جعفری ۱۳۷۸، ۱۱۵) مانند قاعده نفی حرج: مطابق با آیه: «ما جعل علیکم فی الدین من حرج: خداوند در دین برای شما سختی قرار نداده است. (حج/ ۷۸)» و نفی ضرر: مطابق با حدیث نبوی «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام: هیچ ضررپذیری و هیچ ضرر رسانی در اسلام نیست» (خویی، ۵۱۸).	قواعد حاکمه: «قواعد مهارکننده در اسلام که بر همه قوانین جزئی سیطره دارند و نسبت به هر قانون دیگری، حق فسخ دارند. نقش این قوانین نقش بازرس عالی است که تمام احکام دیگر را مهار می‌کنند (مطهری ۱۳۷۸، ۱۹۴).
قانون هشتم	آزادی کامل در برخی حوزه‌ها	حضرت علی(ع): «ان الله یحب ان یؤخذ برخصه کما یحب ان یؤخذ بعزائمه: خدا دوست دارد که به حوزه‌هایی که آزاد گذاشته هم توجه شود و همچنانکه دوست دارد به حوزه‌هایی که حکم تعیین کرده هم توجه شود (رضی ۱۳۷۹، حکمت ۱۰۲، ۸۴۵).	خدا دوست دارد در مسائلی که مردم را آزاد گذاشته؛ مردم آزاد باشند و از خود چیزی درنیابند و قانون تعیین نکنند.
قانون نهم	احکام خمس، تکلیفیه: واجب، حرام، مستحب، مکروه، مباح	فروع باید بر اساس احکام خمس تعیین اولویت و ضرورت شود (نقره کار، ۸۷، ۱۶۲).	در مقابل احکام عملی و تکلیفی، احکامی وجود دارد که در اصطلاح فقهی به آن «احکام وضعی» می‌گویند. احکام وضعی مربوط به یک حالت و شرایط خاص است که بنا بر درخواست مخاطب برای او وضع می‌شود. اما این وضع حالت برای او حقوق و تکالیفی به همراه می‌آورد (مطهری ۱۳۷۳، ۱۱۲)
قانون دهم	احکام ثانویه و حکومتی	«النبی اولی بالمومنین من انفسهم: پیامبر از خود مؤمنان بر آنها حق تسلط بیشتری دارد (احزاب/ ۶)».	دلیل اصلی این قانون قدرت تشخیص مصلحت و شناخت عمیق تر به راه صلاح و فساد، مبانی و معارف اسلام است (مطهری ۱۳۷۸، ۱۹۴).

۲. روش‌شناسی

می‌گردد. این مشاهدات در شناسنامه کالبدی، محیطی، اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی ثبت می‌گردد. در نهایت این قوانین با محلات بومی همدان به‌عنوان مصداق عملی بر اساس پاسخگویی به نیازهای جسمی و نیازهای روحی و معنوی انسان تطبیق داده می‌شود تا اشتراکات و تضادهای آن روشن گردد.

در این پژوهش از مطالعه تطبیقی - که از روش‌های پژوهش در مطالعات دینی است - بهره گرفته شده است. ابتدا قوانین اجتهاد در حکمت عملی اسلام و نظریه‌های معماری و شهرسازی اسلامی بر اساس مطالعه کتابخانه‌ای استخراج و تبیین می‌گردد. سپس محلات بومی همدان بر اساس مطالعه میدانی حاصل از مشاهده و مصاحبه ارزیابی

جدول ۳. درجه بندی فضاهای چمن بر اساس اصالت در ویژگی های کالبدی

نام محله					درجه اصالت
آقاجانی بیگ	پای مصلی	گلپا	کبابیان	حاجی	درجه اول
کولانچ	چوپان ها	امامزاده یحیی	درودآباد	حمام قلعه	درجه دوم
نظربیگ	ورمزار	قاشق تراشان	سبدافان	حوض آقا	درجه سوم
ملاجلیل	سیزده خانه	سرگذر	چرچه	شالیافان	درجه چهارم
توت قمی	جولان	چمن امامزاده	ذوالریاستین	قلعه سیزی	درجه پنجم
برج قربان	دوگوران	بنه بازار	حاج احمد	گازران	درجه پنجم
پیرگرگ	نمازگاه	چهل پله	زبیده خاتون	میرعقیل	
اسپرون گوت ها	درویش آباد	مختاران	غازیان	باباطاهر	
خیریه	هفت پستان	پیروادی	تور فروش	گوهر وند	

تصویر ۳. نقشه موقعیت محله های شهر همدان (مأخذ: مهندسین مشاور ماندالا کندلیس، ۱۹۷۳)

۲-۱. محدوده مکانی پژوهش

محله های همدان برحسب حفظ اصالت در ویژگی های مرکزیت (محوطه مرکزی)، فضای سبز، مسجد (قدیمی یا جدیدساخت)، حمام (اعم از فعال، تغییر کاربری، غیرفعال)، فضاهای تجاری (کارگاه های تولیدی یا خدماتی)، نانوایی خاصه سنگگی، شهرت و سایر کاربری های مذهبی-فرهنگی مانند امامزاده، حسینیه، سقاخانه و مدرسه درجه بندی شده اند. محلات درجه اول و دوم شامل ده محله حاجی، کبابیان، پای مصلی، گلپا، آقاجانی بیگ، حمام قلعه، درودآباد، امامزاده یحیی، کولانچ و چمن چوپان ها مورد مطالعه قرار می گیرند.

بر اساس نتایج حاصل از شناسنامه فضاهای باز بومی محله ای همدان، این فضاها به تفکیک از نظر ویژگی های کالبدی، محیطی، فرهنگی و اقتصادی ارزیابی می گردند. نتایج حاصل از بررسی ویژگی های کالبدی مرکز محله ها در جدول ۵ ارائه شده است. بر اساس این مشاهدات گونه مورفولوژیک فضای باز بومی محله ای همدان ذوزنقه ای شکل است که کشیدگی شمالی-جنوبی یا با چرخش مختصر (۳۰ تا ۴۰ درجه) حول این محور گزارش می شود و کشیدگی شرقی-غربی به دلیل باد نامطلوب غرب دیده نمی شود. مساحت فضای ذوزنقه ای عمدتاً حدود ۱۲۰۰ متر با متوسط کشیدگی ۴۲ تا ۶۵ متر و متوسط عرض ۱۹ تا ۲۵ متر و با ارتفاع ۳ تا ۷ متر نماهای پیرامونی مشهود است. کشیدگی طولی-عرضی میدانچه با نسبت دوبه یک تا سه به یک متداول است. این فضاهای باز عمدتاً بدون شیب یا با شیب مختصر جانمایی شده اند. نماهای پیرامونی نیز آجر و سنگ گزارش شده است.

جدول ۴. معیارهای درجه‌بندی فضای باز بومی محله‌ای همدان

جمع امتیاز	معیار درجه بندی													درجه اصالت
	شهرت	نانوایی		فضای تجاری		حمام		مسجد		فضای سبز		مرکزیت		
		عمومی	سایر	سنگی	خدمانی	کارگاهی	غیر فعال	فعال و احیا شده	عمر زیر ۵۰ سال	عمر بالای ۵۰ سال	سایر	درختان کهن	محصور نیمه	
۱۰۰ تا ۸۰	*	*	*		*		*		*		*	*	*	درجه اول
۸۰ تا ۶۰	*	*	*		*		*		*		*	*	*	درجه دوم
۶۰ تا ۴۰	*	*	*		*		*		*		*	*	*	درجه سوم
۴۰ تا ۲۰	*	*			*				*					درجه چهارم
زیر ۲۰	*								*					درجه پنجم

گزارش شده است. مشاغل گذشته و حال برحسب نیازهای روزانه اهالی و رفع نیاز به سفرهای درون‌شهری در طول روز تخصیص شده‌اند. در مشاغل گذشته کارگاه تولیدی و بورس یک صنف در هر محله شیوع بیشتری داشته که امروزه جای خود را به مشاغل خدماتی داده است. معضل پارکینگ از معضلات لاینحل محله‌ها است که سیاست پنج‌ساله شهرداری همدان بر ساخت پارکینگ طبقاتی در محله متمرکز شده است.

۳. احکام عملی معماری و شهرسازی اسلامی در

مرکز محله‌های بومی همدان

از آنجاکه الگوی به‌کاررفته در محلات همدان پویایی خود را حفظ کرده و متناسب با زمان کارکردهای پیرامونی تغییر یافته و سازگار شده‌اند؛ به نظر می‌رسد این الگو فرازمانی است و رابطه الگوی محلات با اصول اجتهاد اسلامی - که فرازمانی - فرامکانی هستند - را مؤکد می‌سازد. تأمین آسایش جسمی توسط عناصر حیات‌بخش زمین (آب و گیاه)، تأمین نیازهای معیشتی توسط کاربری‌های تجاری و تأمین نیازهای

ویژگی‌های محیطی

تعداد مجموع درختان و درختچه‌های این فضاهای باز بومی - محله‌ای عمدتاً ۲۰ تا ۳۰ اصله است که توت با نقش میوه‌دهی و سودرسانی در محله و زبان‌گنجشک شیوع بیشتری در میان درختان و کاج در میان درختچه‌ها دارد. سیستم آبرسانی محله عمدتاً با قنات در محله‌های بزرگ‌تر و چشمه در محلات کوچک‌تر بوده است.

ویژگی‌های فرهنگی

تنوع تیره‌های مذهبی، صنفی و موقعیت اجتماعی و فرهنگی شاخص محله‌ها، بیانگر این مطلب است که هر محله با توجه به موقعیت قرارگیری، نوع نژاد و مذهب و صنف و فرهنگ اهالی ویژگی‌های منحصر به فرد داشته است. پایداری فرهنگی و ماندگاری محله‌ها در گذر زمان نیز می‌تواند به دلیل منحصر به فرد بودن هر محله به تناسب ویژگی‌های اجتماعی - فرهنگی باشد.

ویژگی‌های اقتصادی

تعداد واحدهای تجاری از ۱۱ تا ۲۳ واحد به تناسب ابعاد محله

معنوی توسط فضاهای مذهبی-فرهنگی از ویژگی های مرکز محله های بومی است. در این بخش تطابق کالبد محلات همدان با حکمت عملی اسلام در جزء و کل ارزیابی می گردد. بازشناسی فضای جدول ۵. ویژگی های کالبدی فضاهای باز بومی محله ای

نام مرکز محله	شکل و کشیدگی میدانچه	مساحت و ابعاد میدانچه	شیب و مصالح نما	تصویر	پلان فضای چمن و فضاهای پیرامونی
حاجی	شکل: دوزنقه	مساحت: ۱۲۶۰ مترمربع	شیب: ۰		
	کشیدگی: شمال غربی- جنوب شرقی	ابعاد: ۴*۲۱*۶۰	مصالح: آجر		
گلپا	شکل: دوزنقه	مساحت: ۱۱۷۴ مترمربع	شیب: ۰		
	کشیدگی: شمالی- جنوبی	ابعاد: ۷,۵*۲۶*۴۲	مصالح: آجر		
پای مصلی	شکل: دوزنقه	مساحت: ۱۲۶۰ مترمربع	شیب: ۱٪		
	کشیدگی: شمال شرقی- جنوب غربی (۴۰ درجه انحراف از محور شمالی)	ابعاد: ۶*۱۹*۶۵	مصالح: آجر و سنگ		
کبابیان	شکل: دوزنقه	مساحت: ۱۲۸۰ مترمربع	شیب: ۰		
	کشیدگی: شمال غربی- جنوب شرقی	ابعاد: ۴*۲۵*۵۰	مصالح: آجر و سنگ		
آقاجانی بیگ	شکل: دوزنقه	مساحت: ۱۲۶۵ مترمربع	شیب: ۲٪		
	کشیدگی: شمال شرقی- جنوب غربی (۳۰ درجه انحراف از محور شمالی)	ابعاد: ۷*۲۳*۵۰	مصالح: آجر		

است در سه جنبه محیطی، فرهنگی و اقتصادی ارزیابی می گردند تا تطابق یا عدم تطابق اصول طراحی محلات با عقل که همان اصل اول اجتهاد است روشن گردد.

۱-۳. اصول عقلانی پایداری در تطابق با اصل اول اجتهاد اسلامی (عقل به عنوان ابزار اجتهاد) به منظور بررسی هوشمندانه محله های همدان ابتدا محله ها با برجسته ترین دیدگاه (عقلانی) پژوهشگران که همان پایداری

الف) اصل تعامل با طبیعت

به منظور جمع‌آوری داده‌ها که در نیمه فصول یک سال در سه وعده صبح و ظهر و عصر به ارزیابی گذاشته می‌شود؛ و تجزیه و تحلیل اطلاعات با استفاده از نرم‌افزار spss و بر اساس شاخص آسایش حرارتی set صورت می‌پذیرد. نتایج حاصله نشان می‌دهد که بین میانگین set محله‌های درجه ۱، درجه ۲ و شاهد در تمامی فصول به تفکیک اختلاف معنی‌دار آماری وجود دارد. نتایج حاصل از آزمون آنالیز واریانس یک‌طرفه و کروسکال-والیس حاکی از آن است که در سطح خطای ۵ درصد به لحاظ آماری اختلاف معنی‌داری بین میانگین set محله‌ها در فصول تابستان، پاییز و زمستان وجود دارد.

همسازی محله‌های بومی باغ شهر همدان با محیط از دو جنبه قابل بررسی است. جنبه اول تأثیر فضای سبز موجود در مرکز محلات در کاهش آلودگی محیط‌زیست است. دومین جنبه نقش مؤثر کالبد این مرکز محلات سبز در افزایش آسایش حرارتی است. به نحوی که این مرکز محلات از شرایط آسایشی مطلوب‌تری در تمامی اوقات گرم و سرد و بادخیز سال برخوردارند.

بدین منظور مطالعه میدانی در مرکز محلات همدان با استفاده از دستگاه محیط‌سنج Lm8000 و پرسشنامه تکمیلی

جدول ۶ میانگین و انحراف معیار set محله‌ها به تفکیک فصول

فصل													شاخص‌ها
زمستان			پاییز			تابستان			بهار				
شاهد	درجه ۲	درجه ۱	شاهد	درجه ۲	درجه ۱	شاهد	درجه ۲	درجه ۱	شاهد	درجه ۲	درجه ۱		
۴/۹۰	۲۰/۰۲	۲۱/۸۱	۶/۷۵	۱۷/۲۳	۱۲/۹۴	۲۹/۰۳	۳۰/۰۸	۲۷/۰۶	۱۶/۸۲	۱۹/۱۰	۲۰/۶۰	میانگین	
۱۸/۴۴	۳/۴۰	۳/۷۸	۵/۵۷	۴/۵۸	۳/۴۸	۱/۲۳	۴/۴۷	۳/۹۶	۳/۶۷	۳/۱۷	۳/۹۰	انحراف معیار	

جدول ۷. نتایج آزمون تعقیبی توکی برای مقایسه محله‌ها از نظر میانگین set به تفکیک فصول

فصل	i	j	اختلاف میانگین (i-j)	p-value
تابستان	درجه ۱	درجه ۲	-۳/۰۲	*۰/۰۴۷
	شاهد	درجه ۱	۱/۹۷	۰/۷۰۱
	شاهد	درجه ۲	-۱/۰۴	۰/۹۱۱
پاییز	درجه ۱	درجه ۲	-۴/۲۹	*۰/۰۲۵
	شاهد	درجه ۱	-۶/۱۹	*۰/۰۳۷
	شاهد	درجه ۲	-۱۰/۴۸	*۰/۰۰۰

* معنی‌داری در سطح ۰/۰۵

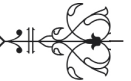
فصل بهار: نتایج جدول ۶ نشان می‌دهد که محله درجه ۱ و ۲ کمی خنک و محله شاهد خنک است.

فصل تابستان: مطابق با جدول ۷ بین میانگین set محله درجه ۱ و درجه ۲ اختلاف معنی‌داری وجود دارد. ضمناً نتایج جدول ۷ نشان می‌دهد که محله درجه ۱ و شاهد کمی گرم هستند و محله درجه ۲ گرم است.

فصل پاییز: مطابق با جدول ۷ بین میانگین set محله درجه ۱ و محله درجه ۲ اختلاف معنی‌داری وجود دارد. بین میانگین set محله درجه ۱ و شاهد اختلاف معنی‌داری وجود دارد. ضمناً نتایج نشان می‌دهد که محله درجه ۱ سرد، محله درجه ۲ خنک و محله شاهد خیلی سرد است.

فصل زمستان: بین میانگین set محله درجه ۱ و شاهد اختلاف معنی‌داری وجود دارد. بین میانگین set محله درجه ۲ و شاهد اختلاف معنی‌داری وجود دارد.

ضمناً نتایج جدول ۶ نشان می‌دهد که محله درجه ۱ و ۲ کمی خنک هستند و محله شاهد خیلی سرد است.

ب) اصل هویت و امنیت (همسازی با فرهنگ و اجتماع)

پایداری اجتماعی با تأکید بر ابعاد پاسخگویی، پویایی، هویت و امنیت در محلات همدان بررسی می‌گردد. مرکز محلات همدان (فضاهای چمن) بخشی از هویت اجتماعی و فرهنگی همدان هستند. چراکه در ادبیات روزمره مردم همدان از این فضاها به‌عنوان نشانه شهری استفاده می‌شود. فضای چمن فضایی نیمه‌عمومی-نیمه‌خصوصی برانگیزاننده حس تعلق در اهالی محله است. همین حس تعلق سبب احساس مسئولیت در حفاظت از محله و برقراری امنیت و کاهش جرم خواهد شد. اشراف اهالی به فضای جمعی نیز در حفاظت از محله مؤثر خواهد بود.

ج) اصل اقتصادی خودبستگی

خودکفایی، درآمدزایی، اشتغال‌زایی، کاهش هزینه سفرهای درون‌شهری و کاهش خسارت مالی ناشی از آلودگی هوا از مهم‌ترین جنبه‌های همسازی مرکز محله‌های بومی همدان با قوانین اقتصاد اسلامی محسوب می‌شود. وجود فضاهای تجاری در محله، امکان اشتغال اهالی و برآورده شدن نیازهای روزانه اهالی محله و خرید آسان و مطمئن را فراهم می‌کند و در نهایت رشد معیشتی و اقتصادی محله

سبب جلوگیری از مهاجرت خواهد شد. لذا تداوم سکونت در این محله‌ها در مقایسه با سایرین مشهود است. همسازی محله‌های بومی همدان با محیط، فرهنگ و اقتصاد تأکیدی بر طراحی هوشمندانه و از مصادیق بارز احکام عملی اسلام در معماری و شهرسازی اسلامی است. اصول تعامل با طبیعت، هویت و امنیت و خودبستگی بنا بر اصل اول اجتهاد مورد تأیید عقل و شرع است. به‌عبارت‌دیگر می‌توان گفت محله‌های بومی بر مبنای عوامل سه‌گانه پایداری که دیدگاهی عقلانی است شکل گرفته‌اند و پاسخگوی نیازهای آسایش محیطی، فرهنگی و اقتصادی خواهند بود. این نیازهای عقلانی مورد تأیید اولین اصل از قواعد اجتهاد اسلامی که همان قاعده تلازم عقل و شرع است می‌باشند. می‌توان نتیجه گرفت که مرکز محله‌های بومی بر اساس پاسخگویی به نیازهای شرعی و عقلانی انسان طراحی شده است که از دلایل اصلی پایداری محلات از روزگاران کهن نیز است. در صورتی که محله‌هایی که نه بر مبنای نیاز انسان بلکه بر مبنای برآورده کردن حس اعجاب و هیجان طراحی می‌شوند، عمر کوتاهی خواهند داشت.

جدول ۸. قواعد عقلانی همسازی فضای باز بومی محله‌ای با عوامل زمینه‌ای

• کاهش آلودگی محیط زیست	• با ایجاد فضاهای باز محله‌ای سبز • کاهش سفرهای بین شهری	عوامل محیطی - اقلیمی
• افزایش راحتی و آسایش محیطی	• تجمع نیازهای ضروری • شرایط آسایش در تمام اوقات سال • کاهش نیاز سرمایشی گرمایشی بناهای مجاور • آسایش یکی از مؤلفه‌های ارتقای کیفیت	
• پاسخگویی: تناسب با نیازهای جسمی، روحی، مذهبی.	• درخت و آب آسایش جسمی و روحی • بازارچه نیازهای زندگی مادی • مسجد و حمام و حسینیه نیازهای مذهبی	عوامل اجتماعی - فرهنگی
• پویایی: مکان برانگیختن تعاملات اجتماعی	• تعاملات مشترک اهالی • پویایی در تمامی اوقات سال	
• هویت: احساس تعلق به مکان و داشتن هویت	• هویت مشهود در تمامی حوزه‌ها • گره مهم ارتباطی • نشانه شهری	

• حس تعلق و احساس مسئولیت • امنیت و کاهش جرم و جنایت • حفظ حریم محله • غریب گز بودن	• کارایی: امنیت بخشی و غریب گز بودن و حفاظت از محله	
• امکان اشتغال در بازارچه • پیدا کردن شغل توسط اهالی • جلوگیری از مهاجرت • وجود قشر بندهای مختلف اقتصادی	• خودکفایی محله، درآمد زایی و اشتغال ساکنان در محله	عوامل اقتصادی
• امکان دستیابی به خرید آسان و مطمئن	• کاهش هزینه های خانوار با کاهش هزینه های بین شهری	
• ناشی از آلودگی هوا	• کاهش خسارت مالی	
• احیا فضای باز مرکز محله • حفظ و جلوگیری از اضمحلال	• حفظ و نگهداری و جلوگیری از تخریب هویت تاریخی شهر	عوامل کالبدی
• طراحی متاثر از اقلیم	• بهره گیری در جهت راهکارهای طراحی اقلیمی مرکز محله	
• ارائه الگوی مرکز محله • ارائه الگوی قالب ارجاع	• ارائه الگوها و قالب های ارجاع مرمت	

است؛ مکانش خواهد بود و کسی که حق همسایه را تباہ کند؛ از ما نیست (مجلسی ۱۳۶۲، ۳۳۳؛ طبرسی ۱۳۷۷، ۴۲۹؛ طبرسی ۱۳۸۵، ۲۱۳). در فرازی از سخنان رسول اکرم (ص) آمده است: از نشانه‌ها و خصوصیات مؤمن این است که همسایه را نمی‌آزارد و نیز همسایگان به دلیل مجاورت با منزل وی، اذیت نمی‌شوند (عاملی ۱۳۸۰).

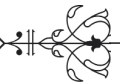
۳-۳. محرمیت در تطابق با اصل هفتم اجتهاد اسلامی (هماهنگی با قوانین حاکمه)

در دین اسلام رعایت حریم خصوصی بسیار پراهمیت و جزء قوانین حاکمه است. حفظ این حریم در معماری تحت رعایت محرمیت صورت می‌گیرد. لذا، در مرکز محله‌های بومی همدان کاربری‌های عمومی و خانه‌ها با رعایت حقوق و حریم همسایگی ساخته شده‌اند. چنانچه خانه‌ها به فضای باز چمن اشراف دارند و کمترین اشراف و تسلطی به همدیگر ندارند. در نتیجه می‌توان رعایت محرمیت - که به وسیله عدم اشراف ساختمان‌ها برهم و درون‌گرایی و رعایت سلسله‌مراتب در فضای محله صورت می‌گیرد - را جزو قواعد حاکمه معماری اسلامی دانست چراکه بر

۲-۳. حرمت همسایه آزاری در تطابق با اصل دوم اجتهاد اسلامی (ثبوت در اصول)

در دین اسلام رعایت حقوق همسایگان، توصیه به خوش رفتاری و هم‌نشینی با برادران دینی تا حدود چهل خانه از هر محور مورد سفارش بسیار است. از امام صادق علیه‌السلام وارد شده است که فرمودند: «کل اربعین دارا جیران من بین یدیه، و من خلفه و عن یمینہ، و عن شمالہ: چهل خانه از چهار طرف؛ روبرو، پشت سر، از راست و از چپ همسایه محسوب می‌شوند» (کلینی ۱۳۶۲، ۶۶۹). در نهی همسایه آزاری پیامبر (ص) می‌فرمایند: دو کس را خداوند روز قیامت به نظر رحمت نمی‌نگرد؛ آن که با خویشان قطع رابطه کند و آن فردی که با همسایگان بدی نماید (پاینده ۱۳۲۴). نیز آن حضرت تأکید نموده است: بنده خدا ایمان ندارد مگر آن که همسایه‌اش از مزاحمت او امنیت داشته و مصون باشد (نمازی شاهرودی ۱۳۸۵، ۱۴۹). آن برگزیده الهی در فرمایشی دیگر، گوشزد نموده است: هر کس به همسایه آزاری برساند؛ خداوند بوی بهشت را بر وی حرام می‌گرداند؛ و جهنم که بد جایگاهی

شوید) به اهل آن خانه نخست سلام کنید که این (ورود با اجازه و تحیت، برای حسن معاشرت و ادب انسانیت) شما را بسی بهتر است، باشد که متذکر (شئون یکدیگر و حافظ آداب رفاقت) شوید (نور: ۲۷)» تأکید بر اذن ورود دارد که سلسله‌مراتب در به وجود آمدن آن مؤثر است.

تصویر ۵. ورودی حمام چمن حاجی در انتهای کوچه مجاور فضای چمن

قوانین دیگر تسلط و حکومت دارد. آیه «یا ایها الذین آمنوا لا تدخلوا بیوتاً غیر بیوتکم حتی تستأنسوا وتسلموا علی اهلها ذلکم خیر لکم لعلکم تذكرون: ای اهل ایمان، هرگز به هیچ خانه مگر خانه‌های خودتان تا با صاحبش انس و اجازه ندارید وارد نشوید و (چون رخصت یافته و داخل

تصویر ۴. ورودی مسجد کبایان در ابتدای کوچه مجاور فضای چمن

از هر نوع مزاحمت متقابل فضاهاى عمومى و خصوصى حتى مزاحمت منار مساجد برای خانه‌ها توصیه شده است (نقره‌کار ۱۳۹۲، ۲۷۳). بنابراین فقط مسجد جامع شهر همدان از منار و گنبد برخوردار است و هم‌ارتفاع‌سازی فضاهاى پیرامون مرکز محله‌هاى بومی همدان طبق دستورات اسلام رعایت شده و مساجد محلی هم‌ارتفاع بناهاى پیرامونى و بدون منار طراحی شده‌اند.

در اسلام به وسیع بودن خانه توصیه شده درحالی‌که از بلند ساختن آن نهی شده است. رسول‌الله (ص) می‌فرماید: «از نشانه‌هاى سعادت‌مندی یک انسان وسعت منزل محل سکوت اوست» (برقی ۱۳۷۱)؛ و امام صادق (ع) می‌فرمایند: «مُحَمَّدَابْنُ بَيْتِكَ سَبَعَهُ أَذْرُعٌ - فَمَا كَانَ فَوْقَ ذَلِكَ سَكْنَتَهُ الشَّيَاطِينُ [إِنَّ الشَّيْطَانَ لَيْسَ فِي السَّمَاءِ وَلَا فِي الْأَرْضِ - إِنَّمَا يَسْكُنُونَ الْأَهْوَاءَ: سعى كن سقف منزلت متعادل باشد (هفت ذراع) چون فراتر از آن جایگاه شیاطین است» (جوادی آملی ۱۳۹۱، ۱۷۶).

از مصادیق دیگر همسایه‌آزاری، اشراف ساختمان‌ها بر هم است که در اسلام شدیداً نهی شده است که عموماً با بلندمرتبه‌سازی فراهم می‌شود.

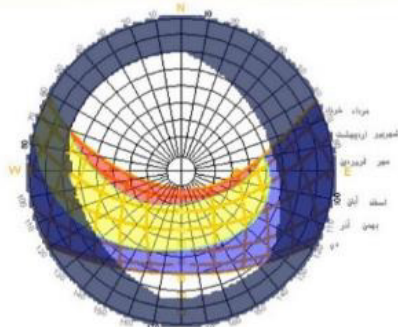
رعایت سلسله‌مراتب عبور از معابر عمومی شهر و ورود به فضای نیمه‌عمومی چمن و سپس ورود به دالان نیمه‌خصوصی چندین خانه همه نشان از توجه به حریمت در معماری اسلامی دارد. از این رو ورودی بسیاری از خانه‌ها مستقیم به فضای چمن باز نمی‌شود؛ بلکه این ارتباط با واسطه دالانی که محل قرارگیری در ورودی چندین خانه است صورت می‌گیرد. رعایت سلسله‌مراتب با اولویت‌بندی و رعایت مصلحت در انتخاب ایده‌های طراحی ساختار مرکز محله‌هاى بومی همدان نیز در نظر گرفته شده است. به دلیل عدم اشراف بر ورودی حمام، در حمام در انتهای کوچه مجاور (عموماً بن‌بست) جانمایی شده است تا رعایت عفت و تقوا در محله صورت گیرد.

۳-۴. تطابق با اصل سوم اجتهاد اسلامی (تفریع جزئیات از اصول کلی)

اصل: حرمت همسایه‌آزاری و رعایت حریمت
 فرع: عدم اشراف، نهی از بلندمرتبه‌سازی، هم‌ارتفاع‌سازی بناهاى پیرامونى، رعایت سلسله‌مراتب
 رعایت حقوق همسایگان تا آنجا مورد تأکید بوده که پرهیز

گرفت. لذا، در محلات درجه سوم تا پنجم - که پیرامون فضای باز مرکزی ساختمان‌های بلند ساخته شده است - فضای باز رفته‌رفته کارکرد خود را ازدست‌داده و مضمحل شده است. مرکز محلات بومی در زمستان آفتاب‌گیر و در تابستان سایه هستند (تصویر ۶)؛ در صورتی که میداین با بناهای بلندمرتبه پیرامونی در تابستان از سایه مناسب و در زمستان از آفتاب کافی برخوردار نیستند. (تصویر ۷)

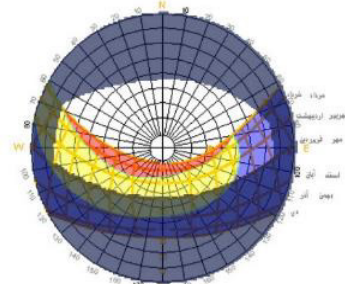
تصویر ۷. نقاب سایه در میداین با بناهای بلند پیرامونی

سبز و آب از امکانات متداول از جمله ارکان اساسی ساختار محله‌های همدان هستند. دیگر فضاهای مذهبی-فرهنگی و کارگاه‌های تجاری فروع و جزئیات شکل‌گیری فضاهای پیرامونی مرکز محلات هستند که بسته به شرایط و نیازهای اهالی هر محله شکل گرفته‌اند. سقاخانه چمن آقاجانی بیک، حسینیه چمن حاجی، مدرسه چمن گلپا، امامزاده محله پای مصلی و کارگاه‌های نجاری چمن کبابیان از جمله این فضاها هستند. گونه فضاهای سبز نیز عمدتاً توت، آقاقیا و درختان خزان‌پذیر و مثمر می‌باشند. نحوه تأمین آب در محلات بزرگ‌تر مانند حاجی با قنات و در محلات کوچک‌تر مانند گلپا با چشمه بوده است.

تصویر ۹. کفش دوزی و زنجیربافی در چمن کبابیان

با وجود تغییراتی که در کالبد مرکز محله‌های همدان رخ می‌دهد؛ هم‌ارتفاع سازی بناهای پیرامونی رعایت می‌شود. با درهم‌شکستن قانون هم‌ارتفاع سازی، آسایش حرارتی موجود در فضای باز مرکز محله که با داشتن آفتاب زمستانی و جریان باد تابستانی فراهم می‌شود و شرایط حضور در فضای باز را فراهم می‌کند؛ از بین می‌رود. چراکه سایه ساختمان‌های بلند، فضای باز را از تابش خورشید زمستانی محروم کرده و امکان وزش باد مطلوب تابستانی را خواهد

تصویر ۶. نقاب سایه فضای چمن

نیاز به سایه در دو فصل
نیاز به سایه در یک فصل
نیاز به آفتاب در دو فصل

۳-۵. ابعاد، شکل و فرم آزاد در تطابق با اصول چهارم

و هشتم اجتهاد اسلامی (نسبیت و آزادی)

اگر اصل نسبیت در اجتهاد در رابطه همبستگی با اصل تفریح جزئیات از اصول کلی تبیین گردد؛ نتیجه گرفته می‌شود که این نسبیت بیشتر شامل جزئیات نه اصول کلی و اساسی خواهد بود. این امر با توجه به اصل ثبوت در اصول نیز قابل استنباط است؛ بنابراین آزادی کامل شامل حوزه‌های فرعی خواهد بود. از این رو در این مقاله اصل هشتم در کنار اصل چهارم قرار گرفته است تا با وضوح بیشتری تبیین گردد. متناسب با برآورده کردن نیازهای انسانی، برخی کاربری‌ها و امکانات در فضای باز بومی - محله‌ای در اولویت قرار گرفته‌اند. به ترتیب مسجد، حمام، نانواپی از فضاهای عمومی و فضای

تصویر ۸. برپایی تعزیه در چمن گلپا

جدول ۹. پاسخگویی فضای چمن به ابعاد روحی و جسمی انسان

ابعاد انسان	حواس جسمی و نیازهای روحی	نحوه پاسخگویی در فضای چمن
بعد جسمانی انسان (حواس پنجگانه)	حس بینایی	فضای سبز
	حس شنوایی	صدای آب، صدای اذان
	حس بویایی	بوی گل
	حس لامسه	وزش نسیم و لطافت هوا
	حس چشایی	توت
بعد روحانی انسان	آرامش، تعاملات اجتماعی، سرزندگی و پویایی	حضور در فضای نیمه‌عمومی - نیمه‌خصوصی چمن و کاربری‌های پیرامونی

تصویر ۱۰. امامزاده چمن پای مصلی

۶-۳. وحدت در کثرت و کثرت در وحدت در تطابق با اصل پنجم اجتهاد اسلامی (جامعیت و وسطیت همه قوانین)

اهمیت پاسخگویی به نیازهای انسانی در اسلام را در مرکز محله‌های بومی شهر همدان می‌توان دید؛ چراکه در شکل‌گیری این فضاها به‌تمامی ابعاد انسان توجه شده است. نحوه پاسخگویی به بعد جسمانی و روحانی انسان برای یکایک افراد خانواده در جدول ۹ منعکس شده است. توجه به همه این نیازها اشاره به اصل وحدت دارد.

به‌طور کلی می‌توان گفت که لزوم پاسخگویی به نیازهای محیطی، مذهبی-فرهنگی و اقتصادی منجر به شکل‌گیری ارکان اساسی مرکز محلات همدان بوده است. گونه درختان و نحوه تأمین آب، نوع کاربری‌های مذهبی-فرهنگی و نیز نوع کارگاه‌های تجاری هر چمن از جزئیات و فروع برآمده از آن اصول می‌باشند که در محلات متغیرند.

مرکز محله‌های همدان به‌منزله حیاط مرکزی محله در بین بافت محصور هستند. به‌نحوی که ورودی به مرکز محله پس از گذر از چند معبر در دو یا سه نقطه صورت می‌گیرد؛ و نشان‌دهنده درون‌گرایی و محصوریت محلات همدان است. این درون‌گرایی در تقویت هویت و امنیت اهالی محله مؤثر است. در محلات جدید، فضای متمرکز و محصور به‌منزله قلب تپنده محله وجود ندارد. تنها فضای باز مرکزی محلات جدید میادین هستند که واجد محصوریت نیستند و نمی‌توانند مکان تجمع و تعامل باشند.

پایبندی به درون‌گرایی، مرکزیت و محصوریت از اصول اصلی و ابعاد، شکل و فرم مرکز محله از حوزه‌های آزاد در طراحی فضاهای چمن بوده است. حتی در محله‌های بزرگ‌تر، فضاهای تجاری به شکل خطی در جوار فرم میدانگاهی فضای چمن گسترش می‌یابد. محله امامزاده یحیی نمونه خوبی از این گسترش است که هنوز هم تعدادی از فضاهای تجاری آن از امامزاده یحیی تا مسجد سرتیپ باقی مانده است. ابعاد و تعداد کاربری‌های عمومی هم‌جوار فضای چمن نیز بسته به شرایط هر محله تعریف می‌شده است. چنانچه در محله‌های بزرگ‌تر از جمله ورمزیار و پای مصلی شاهد چندین حمام و نانوايي هستیم. فرم، ابعاد و تعداد فضاهای کارگاهی و تجاری نیز فراخور هر محله تغییر می‌کرده است. چنانچه در محله پای مصلی که محل ورود و خروج اهالی تعدادی از قصب‌ات اطراف بود، شاهد کاروانسرای در جوار فضای چمن هستیم.

حرام قرار می‌گیرند. پژوهش پیش‌رو، با تطبیق و مصداق یابی در پی یافتن جایگاه اولویتی هر عنصر در مرکز محله‌های بومی شهر همدان است.

۱-۷-۳. ملزومات کالبدی مرکز محله‌های بومی شهر همدان

با مطالعه ده مرکز محله همدان - که از اصالت بیشتری برخوردارند و نمونه‌های پژوهشی این مقاله محسوب می‌شوند - و بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌هایی که در ساختار آن‌ها به کار رفته است؛ ملزومات اصلی ساختار مرکز محله‌ها شناسایی می‌گردد. تعهد به این ملزومات در تمامی مرکز محله‌های همدان مشهود است. از جمله این ملزومات فضای باز، فضای سبز، مسجد، حمام و فضاهای تجاری را می‌توان برشمرد. در محلات درجه چهارم و پنجم با از بین رفتن این ملزومات ساختار چمن از بین رفته است.

وجود فضای باز مرکزی به‌عنوان محل تجمع و پاسخگویی به نیازهای روزانه اهالی محله از اصلی‌ترین ملزومات فضاهای چمن است. این فضا تمامی اهالی محله را در ارتباط باهم قرار داده و به‌منزله حیاطی مرکزی برای اهالی و پاسخگوی نیازهای مشترک آنان است.

فضای سبز خاصه درختان مثمر مانند توت از عناصر مورد تأکید در فضاهای چمن بوده‌است. پیامبر گرامی (ص) در تأثیر نشاط‌آوری سبزه در روح و روان آدمی می‌فرماید: سه چیز مایه روشنی دیده است: نگاه به سبزه و به آب روان و به چهره نیکو (حرانی ۱۳۷۶، ۴۰۹).

انسان موجودی اجتماعی است که قدرت و حیات آن در جمع تبلور می‌یابد. همواره در اسلام بر جماعت مسلمانان تأکید شده است، تاجائی که بر برپایی نماز نیز به جماعت سفارش بسیار شده است. «پیامبر اسلام (ص) می‌فرماید: «کسی که به سمت مسجدی از مساجد حرکت کند؛ به هر قدمی که در راه رسیدن به مسجد برمی‌دارد، ده حسنه برای او نوشته می‌شود و ده گناه و زشتی از او محو و نابود می‌گردد» (صدوق ۱۴۰۶ ق، ۲۹۱). در حقیقت نماز جماعت جزء مناسک اجتماعی اسلام محسوب می‌شود و اسلام با برپایی نماز جماعت در پی آن است که میان مسلمانان اتحاد به وجود آورده و روح جمعی را در میان آن‌ها بپروراند.

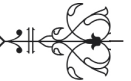
توصیه به تعظیم شعائر اسلامی و شرکت در جماعت مسلمین همواره در تعالیم دینی مورد توجه بوده است. در مرکز محله‌های بومی و فضاهای جمعی پیرامون آن بسیاری از مشکلات اهالی محله پیگیری و برطرف می‌شد. این محوطه‌ها و مساجد در حکم مرکز تجمع یا کانون محلات بودند. در این محوطه‌ها درختان تنومند و کهن‌سالی بود که مردم در زیر سایه آن‌ها روی گیاهان سبز می‌نشستند، استراحت می‌کردند؛ از اوضاع و احوال هم باخبر می‌شدند؛ و به رتق و فتق امور می‌پرداختند. در این میدانگاه اجتماعی صبحگاه بنایان و کارگران ساختمانی و کشاورزی گرد می‌آمدند (آزنگ ۱۳۸۷، ۸۵-۸۴). این فضاهای مکث از گذشته تا امروز همواره مرکز تجمع اهالی محله محسوب می‌شدند و در این مراکز، تجمع و تعامل و نه گذر غالب بوده است. کاریابی در این مراکز با تجمع مردان و تعامل زنان صورت می‌گرفت؛ بنابراین مرکز محله‌های بومی در عین حال بنگاه‌های اقتصادی نیز بودند.

تصویر ۱۱. سقاخانه و مسجد چمن آقاجانی بیگ

۱-۷-۳. جایگاه وجوبی عناصر کالبدی در ساختار مرکز محله‌های بومی همدان در تطابق با اصل نهم اجتهاد اسلامی

ساختار مرکز محله‌های بومی شهر همدان با عناصر مختلفی شکل گرفته است. جایگاه وجوبی هر یک از این عناصر را می‌توان بر اساس احکام خمس تعیین کرد. به این منظور ملزومات، مصداق احکام واجب و مستحب، اختیارات، مصداق حکم مباح و ممنوعات، مصداق احکام مکروه و

بوده‌اند. در محلات درجه اول که تغییرات کالبدی کمتری ایجاد شده‌است؛ ساختار چمن اصالت خود را حفظ کرده است.

۲-۷-۳. اختیارات ساختاری مرکز محله‌های بومی شهر همدان

برخی از عناصر فضاهای چمن متناسب نیازها و شرایط محله شکل گرفته‌اند و در بررسی مرکز محله‌های بومی همدان، الگوی غالبی در این زمینه دیده نمی‌شود. نوع عنصر فرهنگی در محله مانند مدرسه (محله گلپا)، حسینیه (محله حاجی)، امامزاده (محله امامزاده یحیی)، تعزیه (محله گلپا) و سقاخانه (محله آقاچانی بیک) از مصادیق این اختیارات هستند.

۳-۷-۳. منعیات ساختاری مرکز محله‌های بومی شهر همدان

از مهم‌ترین موارد پرهیز شده در مرکز محله‌های بومی شهر همدان، بلند ساختن ساختمان نسبت به بناهای پیرامونی و تسلط پیاده بر سواره است. رسول اکرم (ص) نیز در بیان حقوق همسایگی می‌فرماید: اگر از تو کمک خواست؛ کمکش کنی. اگر نیازمند شد؛ نیازش را برطرف سازی. اگر مصیبتی دید؛ او را دلداری دهی. اگر خیری به او رسید؛ به وی تبریک گویی. اگر بیمار شد؛ به عیادتش روی. وقتی از دنیا رفت؛ در تشییع جنازه‌اش شرکت کنی. خانه‌ات را بلندتر از خانه او نسازی تا جلوی جریان هوا را بر او بگیری؛ مگر آنکه خودش اجازه دهد (شهید ثانی ۱۳۷۴، ۵۰۱). بنابراین در محلات بومی همدان بناهای بلند یکی از عناصر مکروه هستند و هم‌ارتفاع سازی بناهای مجاور رعایت شده است. در حدیثی آمده است که اگر سواره به پیاده داد بزند که راه باز کنید؛ الطریق الطریق، در حق او جفا کرده است. بنابراین در ساختار مرکز محله‌های بومی شهر از تسلط سواره بر پیاده اجتناب شده است.

۸-۳. پابندی به احکام ثانویه و حکومتی

به دلیل تغییر نیازهای اهالی محله، تغییراتی در کاربری‌های عمومی مرکز محله‌های بومی شهر همدان به چشم می‌خورد. در عین حال بناهای ارزشمند و تاریخی در

همواره مساجد غیر از برگزاری نماز جماعت محملی برای تصمیم‌گیری‌های جمعی و برگزاری مجالس عمومی اعضای محله محسوب می‌شدند؛ از این رو مسجد از عناصر مورد تأکید در فضاهای چمن بوده است. تاجائی که در حال حاضر از برخی محله‌ها فقط مسجد بجا مانده و وسیله شناسایی موقعیت محله‌هایی شده که سیمای گذشته خود را در اثر خیابان‌کشی از دست داده‌اند.

به دلیل تأکید اسلام بر نظافت و وجوب اعمال شرعی آن، وجود حمام در فضاهای چمن از عناصر اصلی و واجب به‌شمار می‌رفته است، تاجائی که برخی محله‌ها از چندین حمام برخوردار بودند. حدیث «النظافه من الایمان: نظافت و پاکیزگی از ایمان است» (مجلسی ۱۳۶۲، باب ۸۹، ۲۹۱). نشان از اهمیت نظافت در دین اسلام دارد.

از دیگر عناصر شاخص فضاهای چمن، فضاهای تجاری هستند. در بیان اهمیت تجارت در اسلام همین بس که «پیامبر گرامی اسلام (ص) فرموده‌اند: هیچ‌کس نیست که برای تجارت طعامی را از شهری به شهر دیگر از شهرهای مسلمین ببرد و آن را به قیمت خودش بفروشد؛ مگر این که جایگاهش نزد خداوند چون مقام شهید خواهد بود. سپس این آیه را تلاوت کرد: و اخرون یضربون فی الارض یبتغون من فضل الله... (مزمّل/۲۰)» (مجلسی ۱۳۶۲، جلد ۱۶، ۲۲). همچنین بر پایه‌ی روایتی از رسول خدا (ص) «نه جزء از ده جزء خیر و برکت در تجارت قرار داده شده است». و در روایتی از امام صادق (ع)، ترک تجارت سبب نقصان عقل آدمی معرفی شده است. (عاملی ۱۳۷۶، جلد ۱۷، ۱۳) در گذشته فضاهای تجاری محله‌ها صرفاً به فروش نمی‌پرداختند؛ بلکه بسیاری از فضاهای تجاری بیشتر به‌صورت کارگاه‌های تولیدی مایحتاج اهالی محله را برآورده می‌کردند. در مرکز محله‌های همدان سنگگی از عناصر ثابت و ماندگار از صفویه تا امروز بوده است.

در حقیقت فضای سبز، چشمه و قنات با پاسخگویی به نیازهای محیطی، محوطه مرکزی درون‌گرا با پاسخگویی به نیازهای فرهنگی-اجتماعی، فضاهای تجاری با پاسخگویی به نیازهای اقتصادی و مسجد با برآورده‌سازی نیازهای معنوی از ملزومات شکل‌گیری فضاهای چمن

برای عبور اتومبیل آزاد گذاشته شده است. در بخش مثلی شکلی که در جوار مسجد و فضاهای تجاری قرار داشته فضای سبز و درختان کهن حفظ شده‌اند و همچنان پیاده مانده و محل نشستن و تعامل اهالی محله است. این نوع هماهنگی با شرایط زمان بسیار ارزنده و آموزنده است.

۹-۳. اولویت پیاده بر سواره در تطابق با اصل نهم اجتهاد اسلامی (توجه به اولویت‌ها و مصلحت‌ها)

رعایت حقوق پیاده در تعالیم اسلام همواره مورد تأکید بوده است؛ چنانچه امام صادق (ع) فرموده‌اند: «سواره بر پیاده و ایستاده بر نشسته سلام کند» (کلینی ۱۳۶۲ جلد ۴، ۴۶۳). پس بر سواره است که حق پیاده را مقدم بر حق خود دانسته و بگذارد که پیاده پیش از او بگذرد.

تصویر ۱۳. پلان چمن حاجی، مهندسین مشاور ماندالا - کندلیس، ۱۹۷۳

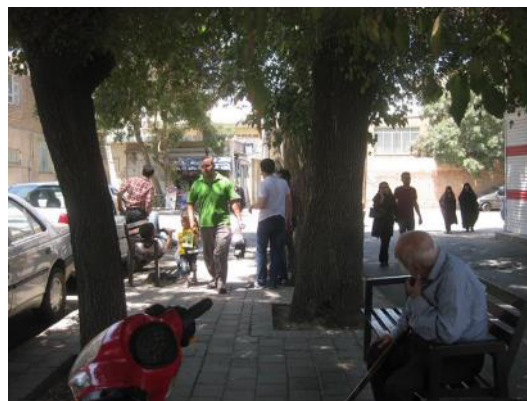
فضای میانی، حرکت دوچرخه و کالسکه بچه، حضور جمعی جوانان و افراد سالخورده همه نشان تأمل و تجمع در مرکز محله‌های بومی همدان است.

۴. جمع‌بندی

در نظریه‌های معماری و شهرسازی موافق شهر اسلامی، شهر اسلامی کالبدی برای احکام و قوانین اسلامی است که از قرآن و سنت نشأت گرفته است. بر مبنای این دیدگاه محتواگر مرکز محله‌های بومی ایران، کالبد احکام عملی اجتهاد اسلامی است. الگوی محله در معماری بومی ایران به‌عنوان الگویی فرازمان-فرامکانی متأثر از آمیزه‌ای از کالبد و روح است. محلات همدان به‌عنوان مصداقی

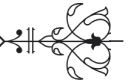
برخی مرکز محله‌های بومی همدان حفظ، مرمت و احیا شده‌اند. مثلاً به دلیل حضور حمام در خانه‌ها، حمام تبدیل به سفره‌خانه سنتی (محله حمام قلعه) یا موزه (محله حاجی) و یا محل برگزاری مراسم تعزیه (محله گلپا) شده است. برخی فضاهای تجاری مانند نفتی، زغالی، کفش‌دوزی تغییر کاربری داده و به دیگر خدمات موردنیاز اهالی محله مانند آژانس مسکن، سوپر، آرایشگاه و تهیه غذا تبدیل شده‌اند.

فضاهای بومی-محله‌ای برگرفته از اصل نسبت در اجتهاد، در طی سالیان متمادی در عین حفظ الگوی اصلی درون‌گرایی، با شرایط مکان و زمان هماهنگ شده‌اند. به‌عنوان مثال با ورود اتومبیل به خیابان‌های شهر عمدتاً بخشی مثلی از فضای باز دوزنقه‌ای شکل مرکز محله

تصویر ۱۲. فضای محله‌ای چمن حاجی

برای عبور از مرکز محله به دلیل شکل دوزنقه‌ای فضای باز و تقسیم‌بندی قطری با اختصاص نیمه‌مجاور بازارچه و مسجد به عابر پیاده، عدم تعریف مسیر مستقیم با وجود درختان و فضای سبز در فضای میانی و عدم شکل‌گیری معابر روبروی هم و در کنج‌ها نه در وسط اضلاع اتومبیل‌ها مجبور به کاهش سرعت و رعایت حقوق عابر پیاده هستند. این امر نشانگر طراحی فضاهای باز بومی محله‌ای همدان بر اساس رعایت حق پیاده که از حقوق مورد تأکید در تعالیم اسلامی است. در صورتی که معابر چهارتایی عریض در مقابل هم و میدان‌های دایره‌ای شکل امکان حرکت سریع اتومبیل را فراهم می‌کند. نشستن بر نیمکت‌های

عمومی متناسب نیاز اهالی، اختصاص بخشی از محوطه مرکزی به سواره و بخشی به پیاده، ۷. مسجد محوری و اولویت پیاده بر سواره را اصول معماری شیعی برگرفته از احکام اجتهاد در طراحی مرکز محله می‌شمارد (جدول ۱۰).

۵. نتیجه‌گیری

در شهرهای اسلامی، مظاهر تمدن اسلامی نمود دارد و محله دارای هویت خاص فضایی، فرهنگی و تاریخی است که ویژگی‌های آن در ارتباط با دین اسلام است. اصول و راهبردهای طراحی به‌کاررفته در مرکز محله‌های بومی همدان بر مبنای پاسخگویی به نیازهای جسمانی و روحانی استخراج شده (جدول ۱۰)؛ و دستمایه تطابق با قوانین ده‌گانه اجتهاد اسلامی قرار گرفته است. این الگوی محله‌محور ارائه‌دهنده احکام عملی معماری و شهرسازی اسلامی و راهکارهای طراحی شهرهای جدیدالاحداث با الگوی ایرانی-اسلامی مانند شهر حورا در حومه همدان و ارائه‌دهنده قالب‌های ارجاع و احیا در مرمت است.

جدول ۱۰. اصول، قوانین و راهبردهای بکار رفته در مرکز محله‌های بومی همدان بر مبنای پاسخگویی به نیازهای انسان

راهبردهای طراحی فضاهای چمن		اصول معماری و شهرسازی	معماری پایدار		اسلامی
ایجاد آب و گیاه	هم ارتفاع‌سازی	تعامل با محیط	محیطی	پایداری	
کاربری‌های فرهنگی اجتماعی	اولویت پیاده بر سواره	امنیت و هویت	فرهنگی-اجتماعی		
کاربری‌های تجاری	انسجام و تجمع	خودبسندگی	اقتصادی		
محرمیت	درونگرایی	آرامش روح	روان انسان		
سلسله‌مراتب	وحدت در کثرت				

معماری مرکز محله‌های بومی همدان است که بر اساس احکام عملی اسلام صورت گرفته است. ارزیابی ساختار مرکز محله‌های بومی همدان تلازم دقیق بین ده قانون اجتهاد اسلامی با فضاهای چمن را نشان می‌دهد؛ و مصداق ارزنده الگوی عملی معماری و شهرسازی اسلامی در مقیاس محله است (جدول ۱۱).

ارزشمندی این نوع معماری با مقایسه با نمونه‌هایی از معماری امروز که مصداق آیه «ظهر الفساد فی البرّ و البحر بما کسبت ایدی الناس (روم/ ۴۱)» هستند؛ مشهودتر می‌گردد.

از معماری شیعی در گذر زمان پویایی خود را حفظ کرده‌اند. از آنجاکه انسان بر مبنای اسلام دارای فطرتی ثابت است؛ پویایی درازمدت محله‌ها نشان از هماهنگی محله‌ها با نیازهای انسانی است. لذا فضای چمن فضای زنده محلی است که مبنای طراحی آن، انسان، نیاز و رفتار او بوده است.

جمع‌بندی یافته‌های تحقیق

۱. تعامل با طبیعت، هویت و امنیت، خودبسندگی اقتصادی،
۲. حرمت همسایه آزاری و محرمیت با عدم اشراف، نهی از بلندمرتبه‌سازی، هم‌ارتفاع‌سازی و رعایت سلسله‌مراتب،
۳. شکل و ابعاد آزاد فضای باز مرکزی و شکل، ابعاد و تعداد آزاد کاربری‌های عمومی، ۴. وحدت در کثرت و کثرت در وحدت با پاسخگویی به بعد جسمانی و روحانی انسان، ۵. ملزومات طراحی: فضای باز، فضای سبز، حمام، مسجد، فضاهای تجاری، اختیارات طراحی: مدرسه، حسینیه، سقاخانه، امامزاده، تعزیه‌خانه، منعیت طراحی: بلندمرتبه‌سازی، تسلط سواره بر پیاده، ۶. تغییر کاربری‌های

بر طبق آیه «هو انشأکم من الأرض و استعمرکم فیها: اوست که شما را از زمین پدید آورده و از شما خواسته که در آن آبادانی کنید (هود/ ۶۱)»؛ لازم است که رابطه انسان با زمین و محیط پیرامونی در جهت آبادانی زمین باشد. رعایت کردن دستورات اسلام در تمامی زمینه‌ها از جمله در معماری و شهرسازی سبب آبادانی محیط پیرامون و زندگی بهتر خواهد شد. از آنجاکه دنیا مزرعه آخرت است، با آباد کردن دنیا می‌توان در جهت آبادانی آخرت قدم برداشت. یکی از مصداق برجسته آبادانی در زمینه معماری و شهرسازی،

جدول ۱۰. اصول، قوانین و راهبردهای بکار رفته در مرکز محله‌های بومی همدان بر مبنای پاسخگویی به نیازهای انسان

مصادیق			قوانین ده‌گانه اجتهاد
خودبسندگی اقتصادی	هویت و امنیت	تعامل با طبیعت	قاعده ملازمه عقل و شرع
حرمیت همسایه آزاری			قاعده بقای اصول
محرمیت			هماهنگی با قوانین حاکمه
رعایت سلسله‌مراتب	هم‌ارتفاع‌سازی	نهی از بلندمرتبه‌سازی	عدم اشراف
شکل، ابعاد و تعداد آزاد کاربری‌های عمومی		شکل و ابعاد آزاد فضای باز مرکزی	
وحدت در کثرت و کثرت در وحدت با پاسخگویی به بعد جسمانی و روحانی انسان			قاعده جامعیت و وسطیت
منعیات طراحی: بلند مرتبه‌سازی، تسلط سواره بر پیاده	اختیارات طراحی: مدرسه، حسینیه، سقاخانه، امامزاده، تعزیه خانه	ملزومات طراحی: فضای باز، فضای سبز، حمام، مسجد، فضاهای تجاری	احکام خمسه تکلیفیه
اختصاص بخشی از محوطه مرکزی به سواره		تغییر کاربری‌های عمومی متناسب نیاز اهالی	
اولویت پیاده بر سواره		مسجد محوری	
			احکام ثانویه و حکومتی
			قاعده اولویت و مصلحت

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. رضی، سید شریف. ۱۳۷۹. نهج البلاغه. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بنیاد نهج البلاغه.
۳. پاینده، ابوالقاسم. ۱۳۲۴. نهج الفصاحه. تهران: انتشارات جاویدان.
۴. آژنگ، نصرالله. ۱۳۸۷. چمن‌های محلات همدان. فصلنامه فرهنگ مردم (۲۶): ۸۴-۸۵.
۵. برقی، احمد بن محمد. ۱۳۷۱. المحاسن، جلد ۲. قم: دارالکتب الاسلامیه.
۶. جعفری، محمدتقی. ۱۳۷۸. تفسیر مثنوی، جلد ۱۳. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۷. جوادی آملی، عبدالله. ۱۳۹۱. مفاتیح الحیاه. قم: مرکز بین‌المللی نشر اسرا.
۸. حرانی، ابن شعبه. ۱۳۷۶. تحف العقول من آل الرسول. ترجمه‌ی پرویز اتابکی. تهران.
۹. خمینی، روح‌اله. ۱۳۷۵. تفسیر سوره حمد. تهران: نشر دفتر آثار حضرت امام (ره).
۱۰. خویی، ابو القاسم. ۱۴۱۲ ق. مصباح الاصول، جلد ۲. قم: مکتبه الداوری.
۱۱. دهخدا، علی اکبر. ۱۳۷۲. لغتنامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.
۱۲. ری شهری، محمدمهدی. ۱۳۸۴. میزان الحکمه، جلد ۱. قم: دارالحديث.
۱۳. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی. ۱۳۷۴. تسلیه العباد در ترجمه مسکن الفواد. ترجمه‌ی اسماعیل مجد الادباء خراسانی. قم: موسسه انتشارات هجرت.
۱۴. شیخ صدوق. ۱۴۰۶ ق. ثواب الأعمال و عقاب الأعمال. قم: رضی.
۱۵. عاملی، حر. ۱۳۸۰، جهاد النفس وسائل الشیعه. ترجمه‌ی علی افراسیابی. قم: نهانندی.

۱۶. عاملی، محمد بن حسن. ۱۳۷۶ ق. *وسائل الشیعه*. تحقیق و تصحیح توسط عبدالرحیم ربانی شیرازی. تهران: چاپخانه اسلامی.
۱۷. طبرسی، حسن بن فضل. ۱۳۷۷. *مکارم الاخلاق*. قم: شریف رضی.
۱۸. طبرسی علی بن حسن بن فضل، *مشکاة الانوار فی غرر الاخبار*. ۱۳۸۵. نجف: کتابخانه حیدریه و ناشران دیگر.
۱۹. کلینی، محمد. ۱۳۶۲. *الکافی*. ج ۲. ترجمه مصطفوی. تهران: انتشارات اسلامی.
۲۰. مجلسی، محمدباقر. ۱۳۶۲ ق. *بحار الانوار*، جلد ۵۶. تحقیق و تعلیق توسط سید جواد علوی. تهران: دارالکتب اسلامی.
۲۱. مطهری، مرتضی. ۱۳۵۶. *ده گفتار*. تهران: صدرا.
۲۲. مطهری، مرتضی. ۱۳۶۹. *تکامل اجتماعی انسان*. تهران: صدرا.
۲۳. مطهری، مرتضی. ۱۳۷۲. *خدمات متقابل اسلام و ایران*. تهران: صدرا.
۲۴. مطهری، مرتضی. ۱۳۷۳. *مجموعه آثار*، جلد ۱. تهران: صدرا.
۲۵. نقره کار، عبدالحمید. ۱۳۸۷. *درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی*. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
۲۶. نقره کار، عبدالحمید. ۱۳۹۲. *حکمت و هنر معماری اسلامی*. تهران: دانشگاه علم و صنعت.
۲۷. نقی زاده، محمد. ۱۳۸۹. *تحلیل و طراحی فضاهای شهری*. تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
۲۸. نمازی شاهرودی، علی. ۱۳۸۵. *مستدرک سفینه البحار*، جلد ۲. قم: جامعه مدرسین.

References

1. *Holy Quran*.
2. Razi, Seyed Sharif. 2000. *Nahj al-Balagheh*. Tehran: Islamic Culture Publishing Office, Nahj al-Balagheh Foundation.
3. Payandeh, Abulqasim. 1945. *Nahj al-Fasheh*. Tehran: Javidan.
4. Ameli, Hor. 2001. *Jihad al-Nafs al-Shia*. Translated by Ali Afrasabi. Qom: Nahavandi.
5. Ameli, Mohammad Ibn Hassan. 1956. *Vasaal Al-Shia*. Investigation and Correction by Abd Al-Rahim Rabbani Shirazi. Tehran: Islamic Printing House.
6. Azhangh, Nasrolah. 2009. Chaman in Hamedan Neighborhood. *Journal of People's Culture (26)*: 84-85.
7. Barghi, Ahmad Ibn Mohammed. 1992. *Al-Mahasen, Vol. 2*. Qom: Dar al-Akb al-Islamiyyah.
8. Dehkhoda, Ali Akbar. 1993. *Dictionary of Dehkhoda*. Tehran: University of Tehran.
9. Harani, Ibn Shobe. 1997. *Tohaf Al-Aghol Men Ale Al-Rasul*. Translated by Parviz Atabaki. Tehran.
10. Jafari, Mohammad Taqi. 1999. *Commentary on Masnavi, Vol. 13*. Tehran: Islamic Culture Publishing Office.
11. Javadi Amoli, Abdullah. 2012. *Mafatih Al-Hayat*. Qom: Asra'a International Publishing Center.
12. Khoi, Abu al-Qasim. 1991 AH. *Mesbah Al-Osol, Vol. 2*. Qom: School of Al-dayari.
13. Khomeini, Ruhollah. 1996. *Interpretation of Surat al-Hamad*, Tehran: Publication of the Imam's Book of Works.
14. Koleini, Mohammad. 1983. *Alkafti*. Translated by Mustafavi. Tehran: Islamia Publications.
15. Majlesi, Mohammad= Bagher. 1943. *Bahar Al-Anwar, Vol. 56*. Investigation and Suspension by Seyyed Javad Alavi. Tehran: Dar-al-Kotob Islamia.
16. Motahari, Morteza. 1977. *Ten Speeches*. Tehran: Sadra.
17. Motahari, Morteza. 1989. *Human Social Evolution*. Tehran: Sadra.
18. Motahari, Morteza. 1993. *Islamic-Iranian Mutual Services*. Tehran: Sadra.
19. Motahari, Morteza. 1994. *Collection of Motahari, Vol 1*. Tehran: Sadra.
20. Namaz Shahroudi, Ali. 2006. *Mostadrek Safineh al-Bihar, Vol 2*. Qom: The Teachers' Society.
21. Naqizadeh, Muhammad. 2010. *Analysis and Design of Urban Spaces*. Tehran: Academic Jihad Publishing.
22. Noghrehkar, Abdolhamid. 2008. *Introduction to Islamic Identity in Architecture and Urbanism*. Tehran: Department of Housing and Urban Development.
23. Noghrehkar, Abdolhamid. 2013. *Wisdom and Art of Islamic Architecture*. Tehran: University of Science and Technology.
24. Ray Shahri, Mohammad Mehdi. 2005. *Mizan Al-Hikmat, Vol 1*. Qom: Dar al-Hadith.
25. Shahid Sani, Zayn al-Din ibn Ali. 1995. *Tasliat Al-Ebad in Translation of Maskan Al-Fawad*. Translated by Ismail Majd al-Adba'ah Khorasani. Qom: Hijra Publishing Institute.
26. Sheikh Saduq. 1985. AH. *The Wages of Deeds and the Punishment of Deeds*. Qom: Razi.
27. Tabarsi, Ali Ibn Hassan ibn Fazl. *Meshkat al-Anwar in Ghorar al-Akhbar*. 2006. Najaf: Heydariyeh Library and Other Publishers.
28. Tabarsi, Hassan Ibn Fazl. 1998. *Makarem Al-Akhlagh*. Qom: Sharif Razi.

data and collected materials.

To start the design from meaning area, it is necessary to take areas of meaning into account. Meaning area in architecture is the same as the mental concepts of designers which is related to the culture, innate feelings and values of designer. Therefore, starting the design from the architectural qualities like life and presence in space paves the way to achieve the ideas with meaning substance. Trend of meaning manifestation in architectural works (architectural space and form) is made with the help of imagination. Accordingly, each concept or meaning should initially takes and imaginative aspect to become evident in the real and tangible world. Meaning comes from the designer's entity and the imaginative images of meaning are manifested in architectural space and form. Enjoying the meaning movement is design process is: paying attention and achieving the concepts and meanings (meaning), transforming these meanings into the intellectual images and ideas creation (imagination), recreation of these images in tan bilge world while conforming with both the imagination world and limitations of tangible world (architecture work). Movement of the meaning of the tangible is understood by artist and movement of the tangible to meaning by the audience. For this reason, artist and audience, communicate through affecting each other.

Keywords: Meaning, Imagination, Imagination world, Creation, Architectural Design.

Abstract

In Islamic thought, imagination has a special importance and place in artistic creation. The nature of imagination has created such opportunity to realize this fact the each spiritual affair to be imagined should occur partially and tangibly in imagination. In fact, the imagination is the interface between meaning and material and its images, on one hand, are similar to the matter and on the other hand, are separated from the body and spirit. With regards to such nature and capability of this power, using the imagination in the creation of valuable art and architecture is highly effective. The artist, like all other human beings, enjoys all aspects of perception, but uses his imaginative perception in artistic creation more than others. The artist expresses his mental concept, within the words or images or changes them into the sound, or makes it with brick and stone. In all of these creations, what the sacred artist creates in his mind is free of sense and the physical world. Even, when he recreates the nature in his works, it is not the same as nature, but his imagination and creativity power are reflected in his work. What is formed in the artist's mind is partial with an image and hence is in the imaginative perception area. For this reason, what is created by artist is fully dependent on his imaginative power.

Like other arts, meaning in Islamic architecture is a fundamental and necessary concept which visualizes an imagination of the meaning world in a matter world by physical and non-physical factors. But, despite the critical role of meaning, current studies have not discussed such issue. In fact, the architect perceives the real world, but in his creation, he does not only imitate, but tries to manifest that fact. Hence, he starts recognition from the matter, but the more he progress, he makes his recognition deeper, separates from the mater and achieves the concepts and rationales. This process occurs in imagination world which is separated from the real world and the wisdom world perception is attained.

The present study aims at explaining the imagination position as the interface for manifestation of meanings in architecture design and its role in architecture design process. In this research, the background related to the imagination in Islamic thought in areas of imagination world and its steps, imaginative perception and sacred art and creation are investigated. By descriptive – analytic method focusing on the rational inference and reasoning, this study deals with the

Managing Director: vice chancellor for
research-Iran University of Science and Technology

Editor-in-chief: Mohsen Faizi

Administrative Director:

Fatemeh Mehdizadeh Seraj

Administrative assistant:

AmirHosein Yousefi- Zahra Kashanidust

Persian literary Editor: Sara Motevalli

English literary Editor: Mohamad Reza Ataee

Editorial Board Members:

Seyyed Gholam Reza Eslami: Associate Professor,
Tehran University

Hasan Bolkhari: Associate Professor, Tehran University

Mostafa Behzadfar: Professor,

Iran University of Science and Technology

Mohammad Reza Pourjafar: Professor,

Tarbiat Modares University

Mahdi Hamzeh Nejad: Assistant Professor,

Iran University of Science and Technology

Esmail Shieh: Professor, Iran University

of Science and Technology

Manoochehr Tabibian: Professor, Tehran University

Mohsen Faizi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Hamid Majedi: Associate Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Asghar Mohammad Moradi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Gholam Hossein Memariyan: Professor, Iran University

of Science and Technology

Fatemeh Mehdizadeh: Associate Professor, Iran University

of Science and Technology

Mohammad Naghizade: Assistant Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Ali Yaran: Associate Professor, Iran Ministry of Science,

Research and Technology

Design assistant: AmirHosein Yousefi

Reviewers for Volume7, Number24:

Ahmad Ekhlasi: Associate Professor, Iran University of Science
and Technology

Ali Akbari: Assistant professor, Azad University

Azita Balali Oskuie: Associate Professor, Tabriz Islamic Art
University

Saeed Ali Tajer: Assistant Professor, Boali University

Abbas tarkashvand: Assistant Professor, Iran University of
Science and Technology

Bahareh Taqavinejad: Assistant Professor, University of
Isfahan

Samaneh Jalili: Assistant Professor, Iran University of Science
and Technology

Farah Habib: Professor, Azad University

Mahdi Khakzand: Associate Professor, Iran University of
Science and Technology

Hasan Sajadzadehi: Assistant Professor, Boali University

Sara Soleimani: Assistant professor, Kordestan University

Azadeh Shahcheraqi: Associate professor, Azad University

Mohammad Saleh Shokuhi Bidhendi: Assistant Professor, Iran
University of Science and Technology

Amin Abdmojiri: Assistant Professor, Qom University

Mohammadreza Ataee Hamedani: Assistant Professor, kashan
University

Forugh Amuian: Assistant Professor, Mazandaran University

Fatemeh Mehdizadeh Seraj: Professor, Iran University of

Science and Technology **Shariar Nasekhian:** Assistant Professor,
Isfahan Art University

Ahad Nezhad Ebrahimi: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art
University

Abdolhamid Noqrekar: Associate Professor, Iran University of
Science and Technology

- ☐ **Recognition of The Structure of Iranian Mosques in Comparison with Other Mosques of the Islamic World Based on The Concept of Perfectionism (Monotheism) In The Chalipa Symbol**
Nasim Ashrafi
- ☐ **Assessment of Factors Influencing Form in Vernacular Architecture; In Cold and Mountainous Climate**
Sonya Silvayeh /Maziar Asefi
- ☐ **Representation of Tehran Arg Square Based on Descriptive and Visual Documents**
Faranak Hooshmand ShabanAbadei / Nima Valibeig / Mostafa Behzadfar / Mohsen Faizi
- ☐ **Analyzing Native Iranian Neighborhoods from the Viewpoint of Shiite Architecture (Based on the Ten Rules of Ijtihad in Shi'ism) Case Study: Hamadan Native Neighborhoods**
Seyedeh Faezeh Etemad Sheykholeslami / Seyed Majid Mofidi Shemirani
- ☐ **Explaining the Role of Meaning and Imagination in Architectural Design Process**
Maryam Azimi
- ☐ **The Explanation of the Influence of Sensory Perception on The Sense of Belonging to The Place in The Mosques of Contemporary Neighbourhoods (Case Study of Qazvin's Contemporary Neighborhood Mosques)**
Rasool Pahlavanpour / Jamaledin Soheili / Mehdi Khakzand
- ☐ **Rethinking of the Mathematical and Architectural Relation from the Perspective of the Algorithm**
Mohammad Ali Banihashemib / Hamed Beyti
- ☐ **The Qualitative Meta-Analysis of Scientific Articles about the Iranian -Islamic City**
Abolfazl Meshkini / Hassan Behnammorshedi / Mohsen Mohammadi
- ☐ **Study on Relation between Visual Time Perception and Two Factors of Complexity in Architectural Images and Gender**
Massud Wahdattalab / Farhad Ahmadnejad / Mohammad Ali Nazari / Hamid Nadimi